

DEIKSIS SOSIAL ING NOVEL SALA LELIMENGAN ANGGITANIPUN SUPARTO BRATA

**Happy Januar Rosemarlina
11205244006**

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngandharaken wujuding *deiksis sosial* saha faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ing novel *Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata. Panganggening *deiksis sosial* ing novel *Sala Lelimengan* saged nedahaken kelas *sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur*. Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. *Data* ingkang dipunginakaken awujud *satuan lingual*, inggih menika tembung saha *frasa* ingkang kalebet *deiksis sosial*. *Sumber data* ingkang dipunginakaken inggih menika novel *Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata. Cara anggenipun ngempalaken *data* kanthi cara maos saha nyathet. *Data* dipungarap kanthi cara *analisis deskriptif* saha *data* dipungayutaken kaliyan *konteks* supados mangertosi *tuturan* ingkang dipunkajengaken. Cara anggenipun ngesahaken *data* kanthi ngginakaken *triangulasi teori* saha *reliabilitas stabilitas*. Asiling panaliten inggih menika wujuding *deiksis sosial* saha faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ing novel *Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata. Wujuding *deiksis sosial* kaperang dados kalih, inggih menika ingkang awujud *referen persona* saha pamilihing tembung. Wujud *satuan lingual* saha pandhapuking tembung ingkang kalebet *deiksis sosial* inggih menika tembung lingga, tembung andhahan, tembung rangkep, tembung camboran, saha *frasa*. Wujuding *deiksis sosial referen persona* inggih menika aku, kula, kowe, sampeyan, panjenengan, dhik, saha gusti kalebet tembung lingga, kangmase saha priyayine kalebet tembung andhahan, wong-wong saha tiyang-tiyang kalebet tembung rangkep, kangmas, dhimas, saha dhiajeng kalebet tembung camboran, wondene kula sakanca saha cah ayu kalebet *frasa*. Wujuding *deiksis sosial* pamilihing tembung inggih menika lunga, kesah, saha tindak kalebet tembung lingga, ngombe saha ngunjuk kalebet tembung andhahan, ngati-ati saha ngatos-atos kalebet tembung rangkep, rumah sakit saha griya sakit kalebet tembung camboran, wondene esih mangan saha saweg dhahar kalebet *frasa*. Faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ingkang kapanggihaken inggih menika faktor kawontenan, peprenahan, tetepangan, *status*, yuswa, saha jinis kelamin.

Pamijining tembung: *deiksis sosial, novel Sala Lelimengan*

Absract

The aim of research is explaining the social deixis form and the factors which are caused social deixis utilizing in Sala Lelimengan novel by Suparto Brata. The social deixis utilizing in Sala Lelimengan novel shows the social classes between speaker and hearer. The research in descriptive research. Data research is lingual unit. Lingual unit in this reaserch are word and phrase.

Source of the data come from *Sala Lelimengan* novel by Suparto Brata. Gathering data process is done by reading and recording. The data is analyzed by descriptive analysis and then it correlates with the context to know expected story. Validation technique is theory triangulation technique and stability reliability. The result at this research are social deixis of forms and the factors which are caused social deixis utilizing in *Sala Lelimengan* novel by Suparto Brata. Social deixis forms consist of two forms, they are referent persona and diction. Lingual unit form and social deixis formed are basic words, affixed words, repeatedly words, complex words, and phrase. Social deixis referent persona are *aku, kula, kowe, sampeyan, panjenengan, dhik, and gusti*. They are basic words. Affixed words are *kangmase and priyayine*, repeatedly words are *wong-wong and tiyang-tiyang*, complex words are *kangmas, dhimas, and dhiajeng*, and phrase are *kula sakanca and cah ayu*. The examples of social deixis diction are *lunga, kesah, and tindak*. They are basic words. Affixed words are *ngombe and ngunjuk*, repeatedly words are *ngati- ati and ngatos-atos*, complex words are *rumah sakit and griya sakit*, and phrase are *esih mangan and saweg mangan*. The factors which are caused the social deixis found are *situations, genetic relationship, familiarity, status, age, and gender*.

Key word: social deixis, Sala Lelimengan novel

A. PURWAKA

Basa minangka sarana komunikasi ingkang wigatos sanget kangge mujudaken *sistem sosial* ing masarakat. *Sistem sosial* ingkang dipunkajengaken inggih menika tandha ingkang mbedakaken masarakat setunggal saha sanesipun gumantung *sosial-ipun*.

Wujuding *referen* saged beda-beda *rujukan-ipun*, menawi dipuntingali saking *konstruk sosial-ipun*. Wujuding *deiksis sosial* boten namung *referen personal*, nanging wonten ugi ingkang awujud pamilihing tembung-tembung kangge nedahaken *status sosial penutur, mitra tutur, saha tiyang* ingkang dipunginemaken.

Rujukan persona saha pamilihing tembung ingkang dipunginakaken *penutur* ing basa Jawi limrahipun

saged dipunandharaken mawi *deiksis sosial*. Panaliten menika ngginakaken *sumber data novel* anggitanipun Suparto Brata. *Novel* menika kathah ingkang nggambaraken lampahing masarakat ing kelas *sosial* tartamtu. Kelas *sosial* ing *novel SL* nedahaken *sistem sosial-ipun*, mila *novel* kasebat gadhah *variasi deiksis*.

Deiksis sosial ingkang saged kapanggihaken ing *novel Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata inggih menika kanthi wujud *referen persona* saha pamilihing tembung tartamtu. *Satuan lingual* saha pandhapuking tembung ingkang kalebet *deiksis sosial* inggih menika awujud tembung saha *frasa*. *Faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ingkang kapanggihaken inggih menika *faktor* kawontenan,

peprenanan, tetepangan, *status*, yuswa, saha jinis *kelamin*.

B. GEGARAN TEORI

1. *Pragmatik*

Pragmatik inggih menika salah satunggaling *cabang* ngelmu basa ingkang ngrembag prakawis basa saha *konteks* ing tata basa ingkang ngandharaken pangertosan basa (Levinson, 1983: 9). *Pragmatik* ngrembag kados pundi mangertosi *konteks* panganggening basa ing *tuturan*.

Nababan (1987: 2) ngandharaken bilih *pragmatik* gadhah *aturan-aturan* panganggening basa, inggih menika pamilihing wujud basa saha tegesing *konteks* panganggening basa. *Penutur* saha *mitra tutur* kedah gadhah dudutan saking *tuturan* ingkang dipunginemaken, supados *konteks tuturan* saged dipunmangertosi dening *mitra tutur* (Levinson, 1983: 21). Miturut pamanggih para ahli, bilih *pragmatik* inggih menika *cabang* ngelmu basa ingkang ngrembag kados pundi *tuturan* ingkang dipunginemaken dening *penutur* saged dipunmangertosi dening *mitra tutur* mawi *konteks* ingkang trep ing panganggening basa.

2. *Konteks*

Tegesipun *tuturan* dipuntemtokaken saking *tuturan penutur* saha *konteks*-ipun. *Konteks* inggih menika kawontenan ingkang ndadosaken satunggaling *komunikasi*. Mulyana (2005: 21) ngandharaken bilih teges saha *informasi* ingkang gayut kaliyan *tuturan* gumantung kaliyan *kontekstuturan* ingkang katindakaken ing kawontenan *tutur*.

Konteks panganggening basa mbetahaken *faktor-faktor* ingkang

nemtokaken kawontenan *tutur* supados wicantenan saged dipunmangertosi. Miturut Anton M. Moeliono saha Samsuri lumantar Mulyana (2005: 21), *konteks* kaperang saking kawontenan, *partisipan*, wekdal, papan, *adegan*, *topik*, prastawa, wujud, *amanat*, *kode*, saha *saluran*. Wondene miturut Dell Hymes lumantar Chaer (1995: 62), kawontenan *tutur* kedah wonten 8 *faktor-faktor* ingkang nemtokaken kawontenan *tutur*. *Faktor-faktor* kasebat inggih menika kanthi *akronim* SPEAKING ingkang wacahanipun saking tembung *setting and scene*, *participants*, *end*, *act sequence*, *key*, *instrumentalities*, *norm*, *genre*.

3. *Deiksis*

Levinson (1983: 54) ngandharaken bilih tembung *deiksis* saking basa Yunani, tegesipun inggih menika nedahaken *satuan lingual* ingkang *referen*-ipun dereng cetha. Tuladha panganggening *deiksis* inggih menika tembung sesulih (*kata ganti*), mliginipun sesulihing tiyang.

Gayut kaliyan pamanggih Levinson, Purwo (1984: 1) ugi ngandharaken bilih *tuturan* ingkang sipatipun *deiksis* gadhah *referen* utawi *acuan* ingkang mbedakaken wosipun saha murugaken ewah tegesipun, gumantung sinten ingkang dados *penutur* saha gumantung wekdal saha papanipun.

Levinson (1983: 54) ugi ngandharaken bilih basa menika *mengkodekan konteks* ingkang dipunginemaken dening *penutur*. *Deiksis* menika nedahaken pitakenan saking *satuan lingual* ingkang dipunginakaken, amargi *referen*-ipun samar. Miturut pamanggih para ahli, saged dipunpendhet dudutan bilih

deiksis menika mengkodekan konteks ingkang dipunginemaken dening *penutur*. *Tuturan* ingkang sipatipun *deiksis* gadhah *referen* utawi *rujukan* ingkang mbedakaken wosipun saha murugaken ewah tegesipun, gumantung sinten ingkang dados *penutur* saha gumantung wekdal saha papanipun.

Levinson (1983: 62) saha Nababan (1987: 40-41) ngandharaken bilih *deiksis* dipunperang dados gangsal, inggih menika *deiksis persona*, *deiksis papan*, *deiksis wekdal*, *deiksis sosial*, saha *deiksis wacana*.

4. *Deiksis Sosial*

Deiksis sosial inggih menika nedahaken bedaning masarakat ingkang wonten ing antawisipun *peran peserta*, inggih menika *aspek sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur* ugi antawisipun *penutur* kanthi *rujukan* ingkang beda (Nababan 1987: 42). Cahyono (1995: 219) ugi ngandharaken bilih *deiksis sosial* inggih menika *rujukan* ingkang dipunandharaken miturut bedaning masarakat ingkang caos pangaribawa saking *peran*-ipun tiyang ingkang wicanten saha tiyang ingkang mirengaken kanthi wujud pamilihing tembung. Miturut pamanggih para ahli, *deiksis sosial* nedahaken *kelas sosial* ing masarakat ingkang ndayani *peran penutur*, *mitra tutur*, saha tiyang ingkang dipunginemaken kanthi pamilihing tembung ingkang trep.

5. Wujudipun *Deiksis Sosial*

Wujuding *deiksis sosial* inggih menika kanthi *referen persona* saha tembung-tembung tartamtu kangge nemtokaken *status sosial penutur*,

mitra tutur, saha tiyang ingkang dipunginemaken. Wujuding *deiksis sosial* ingkang awujud *referen persona* inggih menika sesulihing tiyang, *sapaan*, saha panganggening *gelar* (Nababan, 1987: 42).

Deiksis sosial ugi saged awujud *eufemisme*. *Eufemisme* inggih menika pamilihing tembung-tembung adhedhasar *status sosial* masarakat (Nababan, 1987: 43). Tuladhanipun inggih menika panganggening tembung mangan, nedha, saha dhahar.

6. Wujud *Satuan Lingual* saha Pandhapuking Tembung ingkang kalebet *Deiksis Sosial*

Nababan (1987: 40) ngandharaken bilih *rujukan* utawi *referensi* inggih menika tembung utawi *frasa* ingkang nedahaken tembung, *frasa*, utawi *ungkapan* ingkang sampun dipunginakaken utawi ingkang badhe dipunginakaken.

Miturut Sasangka (2001: 34), tembung inggih menika rerangkening swanten ingkang ngewrat teges tartamtu. Wondene, Ramlan (2009: 33) ngandharaken bilih tembung inggih menika *satuan bebas* ingkang langkung alit ing tata ukara. Miturut pamanggih para ahli, saged dipunpendhet dudutan, bilih tembung inggih menika *satuan lingual* ingkang langkung alit saha saged madeg piyambak ingkang tegesipun cetha. Adhedhasar pandhapukipun wujud tembung saged dipunbedakaken dados sekawan, inggih menika tembung lingga, tembung andhahan, tembung rangkep, saha tembung camboran.

Ramlan (2005:138) ngandharaken bilih *frasa* inggih menika *satuan gramatikal* saking kalih tembung utawi langkung ingkang boten medal

saking watesipun unsur klausa. Wondene Suhardi (2013: 34) ngandharaken bilih *frasa* inggih menika salah setunggal wujud *konstruksi sintaksis* saking kalih tembung utawi langkung ingkang boten asipat *predikatif*. Miturut pamanggih para ahli, saged dipunpendhet dudutan bilih *frasa* inggih menika *satuan gramatikal* ingkang kaperang saking kalih tembung utawi langkung.

7. Faktor ingkang Ndayani Panganggening Deiksis Sosial

Panganggening *deiksis sosial* dipunpangaribawani dening mapinten-pinten *faktor*. *Faktor-faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* gayut kaliyan *faktor* saking *penutur, mitra tutur, saha kawontenan tutur*. Suhardi, dkk. (1985: 60) ngandharaken bilih *faktor* kasebat ing antawisipun inggih menika kawontenan, etnik, peprenahan, *keintiman* utawi tetepangan, *status, yuswa, jinis kelamin, status perkawinan*, saha asal. Miturut Harjawiyana (2001: 13-14) *faktor* ingkang ndayani unggah-ungguh basa inggih menika *yuswa, peprenahan, drajat pangkat, drajat semat, trah, luhuring pribadi, saha tetepangan*.

Miturut pamanggi-pamanggih para ahli ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih *faktor-faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* menika maneka warni gumantung *konteks tutur*-ipun. *Faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* gayut kaliyan *penutur, mitra tutur, saha kawontenan tutur*.

8. Novel Sala Lelimengan Anggitanipun Suparto Brata

Wicaksono (2014: 75-79) ngandharaken bilih *novel* inggih menika *karya sastra* ingkang wujudipun *prosa fiksi*, amargi *novel* menika asiling *khayalan*-ipun panganggit ingkang nyariyosaken prakawis lampahing masarakat. Gayut kaliyan pamanggih Wicaksono, Widayat (2011: 97) ugi ngandharaken bilih *novel* menika nyariyosaken lampahing paraga saking masarakat *awam*, saha boten gadhah sipat ingkang *istanasentris*. Miturut pamanggih para ahli, saged dipunpendhet dudutanipun bilih *novel* inggih menika *karya sastra* Jawi Modern ingkang awujud *prosa fiksi* ingkang nyariyosaken lampahing masarakat.

C. CARA PANALITEN

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. *Data* ingkang dipunginakaken awujud *satuan lingual*, inggih menika tembung saha *frasa* ingkang kalebet *deiksis sosial*. *Sumber data* ingkang dipunginakaken inggih menika *novel Sala Lelimengan anggitanipun Suparto Brata*. Cara anggenipun ngempalaken *data* kanthi cara maos saha nyathet. *Data* dipungarap kanthi cara *analisis deskriptif* saha *data* dipungayutaken kaliyan *konteks* supados mangertosi *tuturan* ingkang dipunkajengaken. Cara anggenipun ngesahaken *data* kanthi ngginakaken *triangulasi teori* saha *reliabilitas stabilitas*.

D. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

1. Referen Persona

Deiksis sosial menika nyebataken *deiksis persona* tartamtu, nanging

bedanipun kaliyan *deiksis persona* inggih menika *deiksis sosial* ngandharaken *referen persona* ingkang gayut kaliyan *status sosial persona*. Wujudipun *deiksis sosial* inggih menika sesulihing tiyang utawi *kata ganti orang, saha* panganggening gelar. *Tuturan ing ngandhap menika kalebet deiksis sosial ingkang awujud tembung lingga ing novel SL anggitanipun Suparto Brata.*

(1)**Konteks:** Pacelathon menika dipuntindakaken dening Bakhtiyar (O₁) saha Kaswandha (O₂) ing kamaripun Kaswandha. Bakhtiyar kepingin ngertos babagan BRAY. Mutu Manikam. Ukara ingkang dipunwicantenaken dening Bakhtiyar inggih menika ukara pitakon.

Tuturan:

Bakhtiyar: “**Aku** kepingin ngreti sapa ta Gusti Mutu Manikam kuwi, sajak kok kuwasa timen?”

Kaswandha : “Aku dhewe ora ngreti, Mas, sapa satemene Gusti Mutu Manikam.”

(SL/WKK/64)

Tuturan ing data (1) nedahaken panganggening *deiksis sosial*. Tembung ingkang kacithak kandel ing *data (1)* inggih menika salah satunggaling tuladha tembung lingga. Tembung **aku** nedahaken *penutur-ipun*, saengga dipunsebat ugi sesulihing tiyang utama purusa. *Referen-ipun* inggih menika Bakhtiyar. Wujud **aku** kalebet tembung lingga amargi tembungipun dereng rinaket kaliyan wuwuhan. Tembung **aku** dumados saking kalih

wanda, inggih menika wanda /a/ saha /ku/.

Wujud sanesipun ingkang nedahaken *referen persona* O₁ inggih menika wujud **kula**. Panganggening wujud **kula** kaandharaken ing ngandhap menika.

(2)**Konteks:** Pacelathon menika dipuntindakaken dening Estuningsih (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) ing salebeting becak. Estuningsih nyuwun supados saged tumut kaliyan Bakhtiyar. Ukara ingkang dipunwicantenaken dening Estuningsih inggih menika ukara pitakon.

Tuturan:

Estuningsih: “La keng rayi? Kintenipun ra inggih mboten duka inggih, nampi **kula**?”

Bakhtiyar: “Rayi? Ah, Jakfar? Ah, melas nemen arek iku!”

(SL/SKA/49)

Tuturan ing data (2) nedahaken panganggening *deiksis sosial*. Tembung ingkang kacithak kandel ing *data (2)* inggih menika salah satunggaling tuladha tembung lingga. Tembung **kula** nedahaken *penutur-ipun*, saengga dipunsebat ugi sesulihing tiyang utama purusa. *Referen-ipun* inggih menika Estuningsih. Wujud **kula** kalebet tembung lingga amargi tembungipun dereng rinaket kaliyan wuwuhan. Tembung **kula** dumados saking kalih wanda, inggih menika wanda /ku/ saha /la/.

Wujud **aku** saha **kula** sami-sami nedahaken *referen persona* O₁, nanging wujud *referen persona* **aku** nedahaken panganggening tembung ngoko, menawi wujud *referen persona* **kula** nedahaken

panganggening tembung krama inggil. Bedanipun wujud **aku** saha **kula** amargi wonten bedaning *tingkat sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur*.

Faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ing *tuturan* (1) saha (2) gayut kaliyan bedaning *tingkat sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur*. *Faktor-faktor* kasebat inggih menika *faktor* kawontenan, tetepangan, saha yuswa. *Faktor* kawontenan wujud **aku** ing *tuturan* (1) inggih menika kawontenan *informal*, menawi *faktor* kawontenan wujud **kula** ing *tuturan* (2) inggih menika kawontenan *formal*.

Kawontenan ingkang sipatipun *informal* limrahipun dipunginakaken ing padintenan kanthi ngginakaken tembung ngoko sedaya, mila basa ingkang dipunginakaken inggih menika basa ngoko lugu. *Faktor* kawontenan *informal* ugi gayut kaliyan *faktor* tetepangan saha yuswa. *Tuturan* (1) nedahaken bilih antawisipun Bakhtiyar (O₁) saha Kaswandha (O₂) sampun sami tepang. Kajawi mekaten, yuswanipun Bakhtiyar ugi langkung sepuh tinimbang Kaswandha. Kabukten bilih ing *tuturan* (1) ngginakaken wujud **aku** kangge sesulihing Bakhtiyar (O₁).

Kawontenan ingkang sipatipun *formal* limrahipun boten dipunginakaken ing padintenan, nanging dipunginakaken ing pepanggihan ingkang sipatipun *resmi* kanthi ngginakaken tembung krama inggil, mila basa ingkang dipunginakaken inggih menika basa krama alus. *Faktor* kawontenan *formal* ugi gayut kaliyan *faktor* tetepangan saha yuswa. *Tuturan* (2)

nedahaken bilih antawisipun Estuningsih (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) dereng sami tepang. Kajawi mekaten, yuswanipun Estuningsih ugi langkung enem tinimbang Bakhtiyar. Kabukten bilih ing *tuturan* (2) ngginakaken wujud **kula** kangge sesulihing Estuningsih (O₁).

Faktor-faktor pembeda antawisipun wujud **aku** saha **kula** inggih menika *faktor* kawontenan, tetepangan, saha yuswa. Wujud **aku** dipunginakaken ing kawontenan *informal*, dipunginakaken kangge tiyang ingkang sampun tepang, saha dipunginakaken dening tiyang sepuh dhumateng tiyang ingkang langkung enem. Wujud **kula** dipunginakaken ing kawontenan *formal*, dipunginakaken kangge tiyang ingkang dereng tepang, saha dipunginakaken dening tiyang enem dhumateng tiyang ingkang langkung sepuh.

2. Pamilihing Tembung

Deiksis sosial ugi saged awujud *eufemisme*. *Esufemisme* inggih menika pamilihing tembung-tembung adhedhasar *status sosial* masarakat. Wujuding *deiksis sosial* ingkang kaping kalih inggih menika pamilihing tembung kanthi tembung-tembung ingkang nedahaken raos urmat dhumateng tiyang ingkang dipunrujuk. Pamilihing tembung dipunginakaken kanthi unggah-ungguh basa ingkang trep. Perangan unggah-ungguh basa Jawi inggih menika basa ngoko saha krama. Salajengipun ngoko dipunperang dados kalih, inggih menika ngoko lugu saha ngoko alus, wondene krama dipunperang ugi dados kalih, inggih menika krama lugu saha krama alus. Wondene *tataran* tembung

dipunperang dados ngoko, krama andhap, saha krama inggil. *Tuturan* ing ngandhap menika kalebet *deiksis sosial* ingkang awujud tembung lingga ing *novel* SL anggitanipun Suparto Brata.

(3)*Konteks* : Pacelathon menika dipuntindakaken dening Kaswandha (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) ing kamaripun Kaswandha. Kaswandha maringi pistol dhumateng Bakhtiyar. Ukara ingkang dipunwicantenaken dening Kaswandha inggih menika ukara cariyos.

Tuturan :

Kaswandha: “Karabenku kaya sepatuku, **lunga** menyang endi wae mesthi dakgawa.”

(SL/WKK/76)

Tuturan ing *data* (19) nedahaken panganggening *deiksis sosial*. Tembung ingkang kacithak kandel ing *data* (19) inggih menika salah satunggaling tuladha tembung lingga. Tembung **lunga** ing *deiksis sosial*, ngandharaken pamilihing tembung. Tembung **lunga** kebet tembung ngoko. *Tuturan* ingkang dipunginemaken dening Kaswandha menika tembung-tembungipun ngoko sedaya, mila *tuturan* menika kalebet basa ngoko lugu. Paraga ingkang **lunga** inggih menika Kaswandha (O₁). Wujud **lunga** kalebet tembung lingga amargi tembungipun dereng rinaket kaliyan wuwuhan. Tembung **lunga** dumados saking kalih wanda, inggih menika wanda /lu/ saha /nga/. Tembung **lunga** kalebet tembung kriya.

Wujud sanesipun ingkang nedahaken pamilihing tembung inggih menika wujud **kesah**.

Panganggening wujud **kesah** kaandharaken ing ngandhap menika.

(4)*Konteks*: Pacelathon menika dipuntindakaken dening Estuningsih (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) ing salebeting becak. Estuningsih mangsuli pitakenanipun Bakhtiyar. Ukara ingkang dipunwicantenaken dening Estuningsih inggih menika ukara pitakon.

Tuturan :

Bakhtiyar: “Sampeyan kok nggak pados pondhokan liya, lek nggak seneng mbarek Setan Roban tinggal sakomah?”

Estuningsih: “**Kesah** teng pundi, wong kula lola? Sampun makaping-kaping kula matur Mbakyu menawi mboten krasan malih ing griya mrika, margi wonten Dhoreng.
.....”

(SL/SKA/52)

Tuturan ing *data* (20) nedahaken panganggening *deiksis sosial*. Tembung ingkang kacithak kandel ing *data* (20) inggih menika salah satunggaling tuladha tembung lingga. Tembung **kesah** ing *deiksis sosial*, ngandharaken pamilihing tembung. Tembung **kesah** kebet tembung krama andhap. *Tuturan* ingkang dipunginemaken dening Estuningsih menika tembung-tembungipun sedaya krama andhap, mila *tuturan* menika kalebet basa krama lugu. Paraga ingkang **kesah** inggih menika Estuningsih (O₁). Wujud **kesah** kalebet tembung lingga amargi tembungipun dereng rinaket kaliyan wuwuhan. Tembung **kesah** dumados saking kalih wanda, inggih menika

wanda /ke/ saha /sah/. Tembung **kesah** kalebet tembung kriya.

Wujud sanesipun ingkang nedahaken pamilihing tembung inggih menika wujud **tindak**. Panganggening wujud **tindak** kaandharaken ing ngandhap menika.

(5)**Konteks:** Pacelathon menika dipuntindakaken dening Kaswandha (O₁) saha Jakfar (O₂) ing griya. Kaswandha nyuwun supados Jakfar matur dhumateng Bakhtiyar, bilih wonten tentara gugur saking *front* Salatiga. Ukara ingkang dipunwicantenaken dening Kaswandha inggih menika ukara pakon.

Tuturan:

Jakfar: “Inggih mriki. Cacak, eh, anu, kangmas kula panci nyambut damel wonten seratkabar Sang Saka. Inggih, Cak Bakhtiyar, eh, anu Mas, mangga pinarak riyin. Cak Bakhtiyar saweg dhahar.”

Kaswandha: “Sampun, Dhik, sampun. Maturnuwun. Matur kangmase mawon, yen wonten wekdal kapurih **tindak** Gajahan, dalemipun Pak Puspapura, ngaten. Layat. Wonten tentara gugur saking *front* Salatiga.

.....”

(SL/PG/1)

Tuturan ing *data* (21) nedahaken panganggening *deiksis sosial*. Tembung ingkang kacithak kandel ing *data* (21) inggih menika salah satunggaling tuladha tembung lingga. Tembung **tindak** kalebet tembung krama inggil. *Tuturan* ingkang dipunginemaken dening Kaswandha menika tembung-tembungipun krama andhap saha krama inggil, mila

tuturan menika kalebet basa krama alus. Paraga ingkang **tindak** inggih menika Bakhtiyar (O₃). Wujud **tindak** kalebet tembung lingga amargi tembungipun dereng rinaket kaliyan wuwuhan. Tembung **tindak** dumados saking kalih wanda, inggih menika wanda /tin/ saha /dak/. Tembung **tindak** kalebet tembung kriya.

Wujud **lunga**, **kesah**, saha **tindak** sami-sami nedahaken pamilihing tembung kanthi teges ninggalake panggenan, nanging wujud pamilihing tembung-tembung kasebat beda anggenipun ngginakaken. Wujud **lunga** nedahaken panganggening tembung ngoko, wujud **kesah** nedahaken pamilihing tembung krama andhap, saha wujud **tindak** nedahaken pamilihing tembung krama inggil. Bedanipun wujud **lunga**, **kesah**, saha **tindak** amargi wonten bedaning *tingkat sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur*.

Kawontenan ingkang sipatipun *informal* limrahipun dipunginakaken ing padintenan kanthi ngginakaken tembung ngoko sedaya, mila basa ingkang dipunginakaken inggih menika basa ngoko lugu. *Faktor* kawontenan *informal* ugi gayut kaliyan *faktor* tetepangan saha yuswa. *Tuturan* (17) nedahaken bilih antawisipun Kaswandha (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) sampun sami tepang. Kajawi mekaten, yuswanipun Kaswandha ugi langkung enem tinimbang Bakhtiyar. Kabukten bilih ing *tuturan* (17) ngginakaken wujud **lunga**. Tiyang ingkang nindakaken **lunga** inggih menika Kaswandha (O₁).

Kawontenan ing *tuturan* (18) ugi asipat *informal*. *Tuturan* (18)

ngginakaken basa krama lugu, bilih ngginakaken tembung krama andhap sedaya. *Tuturan* (18) nedahaken bilih antawisipun Estuningsih (O₁) saha Bakhtiyar (O₂) sampun sami tepang. Kajawi mekaten, yuswanipun Estuningsih ugi langkung enem tinimbang Bakhtiyar. Kabukten bilih ing *tuturan* (18) ngginakaken wujud **kesah**. Tiyang ingkang nindakaken **kesah** inggih menika Estuningsih (O₁).

Kawontenan ing *tuturan* (19) asipat *formal*. Kawontenan ingkang sipatipun *formal* limrahipun boten dipunginakaken ing padintenan, nanging dipunginakaken ing pepanggihan ingkang sipatipun *resmi*. *Tuturan* (19) ngginakaken tembung ngoko, krama andhap, saha krama inggil, mila basa ingkang dipunginakaken inggih menika basa ngoko alus. *Faktor* kawontenan *formal* ugi gayut kaliyan *faktor* tetepangan saha yuswa. *Tuturan* (19) nedahaken bilih antawisipun Kaswandha (O₁) saha Jakfar (O₂) dereng sami tepang. Kajawi mekaten, yuswanipun Kaswandha ugi langkung sepuh tinimbang Jakfar. Kabukten bilih ing *tuturan* (19) ngginakaken wujud **tindak**. Tiyang ingkang nindakaken **tindak** inggih menika Bakhtiyar (O₃).

Faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ing *tuturan* (3), (4), saha (5) gayut kaliyan bedaning *tingkat sosial* antawisipun *penutur* saha *mitra tutur*. *Faktor-faktor* kasebat inggih menika *faktor* kawontenan, tetepangan, saha yuswa. *Faktor* kawontenan wujud **lunga** saha **kesah** ing *tuturan* (3) saha (184) inggih menika kawontenan *informal*, menawi *faktor* kawontenan

wujud **tindak** ing *tuturan* (5) inggih menika kawontenan *formal*.

Faktor-faktor pambeda antawisipun wujud **lunga**, **kesah**, saha **tindak** inggih menika *faktor* kawontenan, tetepangan, saha yuswa. Wujud **lunga** dipunginakaken ing kawontenan *informal*, dipunginakaken kangge tiyang ingkang sampun tepang, saha dipunginakaken dening tiyang enem dhumateng tiyang ingkang langkung sepuh. Wujud **kesah** dipunginakaken ing kawontenan *informal*, dipunginakaken kangge tiyang ingkang sampun tepang, saha dipunginakaken dening tiyang enem dhumateng tiyang ingkang langkung sepuh. Wujud **tindak** dipunginakaken ing kawontenan *formal*, dipunginakaken kangge tiyang ingkang dereng tepang, saha dipunginakaken dening tiyang sepuh dhumateng tiyang ingkang langkung enem.

E. DUDUTAN

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun kaandharaken wonten bab saderengipun, kapanggihaken wujuding *deiksis sosial* saha *faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ing *novel Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata. Wujuding *deiksis sosial* ing *novel Sala Lelimengan* anggitanipun Suparto Brata inggih menika awujud *referen persona* saha pamilihing tembung kanthi wujud *satuan lingual* tembung lingga, tembung andhahan, tembung rangkep, tembung camboran, saha *frasa*.

Faktor-faktor ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* gayut

kaliyan *faktor* saking *penutur*, *mitra tutur*, saha kawontenan *tutur*. *Faktor-faktor* kasebat ing antawisipun inggih menika *faktor* kawontenan, *etnik*, peprenahan, tetepangan, *status*, yuswa, jinis *kelamin*, *status perkawinan*, saha asal. *Faktor-faktor* ingkang ndayani panganggening *deiksis sosial* ingkang kapanggihaken ing *novel* SL inggih menika *faktor* kawontenan, peprenahan, tetepangan, *status*, yuswa, saha jinis *kelamin*.

KAPUSTAKAN

- Cahyono, Bambang Yudi. 1995. *Kristal-Kristal Ilmu Bahasa*. Surabaya: Airlangga University Press.
- Chaer, Abdul, Leonie Agustina. 1995. *Sosiolinguistik Suatu Pengantar*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Harjawiyana, Haryana, Theodorus Supriya. 2001. *Marsudi Basa Jawi*. Yogyakarta: Kanisius.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge England: Cambridge University Press.
- Mulyana. 2005. *Kajian Wacana*. Yogyakarta: Tiara Wacana.
- Nababan, P.W.J.1987. *Ilmu Pragmatik (Teknik dan Penerapannya)*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Purwo, Bambang Kaswanti. 1984. *Deiksis dalam Bahasa Indonesia*. Jakarta: PN Balai Bahasa.
- Ramlan, M. 2005. *Ilmu Bahasa Indonesia Sintaksis*. Yogyakarta: CV. Karyono.
- _____. 2009. *Morfologi*. Yogyakarta: CV. Karyono.
- Sasangka, Sry Satriya Tjatut Wisnu.2001. *Paramasastra Gagrag Anyar Basa Jawi*. Jakarta: Yayasan Paramalingua.
- Sintaksis. Yogyakarta: CV. Karyono. 2009. *Morfologi*.
- Suhardi, dkk. 1985. *Sistem Sapaan Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa dan Sastra Indonesia Daerah Instimewa Yogyakarta.
- Suhardi. 2013. *Sintaksis*. Yogyakarta: UNY Press.
- Wicaksono, Andri. 2014. *Pengkajian Prosa Fiksi*. Yogyakarta: Garudhawaca.
- Widayat, Afendy. 2011. *Teori Sastra Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher. Yogyakarta: CV. Karyono.